

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԵԶԿԻ ՃԱՆԱԶՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴՐԱ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ

Վազգեն Համբարձումյան

Բանասիր. գիտ. դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ
Գրիգոր Լուսավորչի 15, Երևան, Հայաստան
Էլ. հասցե՝ hambardzumyanvazgen01@aspu.am
Հոգևածը ներկայացվել է 11.12.2018, գրախոսվել է 02.09.2019, ընդունվել է
տպագրության 15.08.2019

1. Լեզվական միավորը և հասկացությունը նշանակում են նյութական աշխարհի բնական պատկերը, ներկայացնում առանձնապես ընդհանրական և հարաբերականորեն միասնական լեզվաիմացական ամբողջություններ: Եթե դրանցից առաջինը դիտարկենք որպես հաղորդակցական որոշակի արտացոլում, իսկ երկրորդը՝ իբրև նյութական աշխարհի առանձնակի երևույթների ընդհանրացում, ապա նրանց միջև նկատելի է դառնում լեզվական-տրամաբանական այնպիսի փոխհարաբերություն, որ պայմանավորված է, մի կողմից՝ անվանման ձայնա-/հնչանշանային արտահայտվածությամբ, իսկ մյուս կողմից՝ ընդհանրացման պատկերային (մտապատկերային) իմաստավորմամբ: Բնապատկերային լեզվական-իմացական արտացոլումն ընդհանուր առմամբ գոյանում է մտապատկերային և գեղապատկերային երկակիությամբ:

ա. Լեզուն իրականության արտացոլումն է, որում բառը հարաբերակցվում է հասկացությանը անվանումային, իսկ առարկային՝ ընդհանրացման եղանակով: Բառը անվանում է հասկացությունը և ընդհանրացում առարկան: Այս հարաբերությամբ արտալեզվական ոլորտ և լեզվական ոլորտ պայմանական երկատումը կատարվում է սոսկ լեզվի իմացաբանության հիմունքով, ընդ որում աշխարհայացքային ճանաչողականը բեկվում է հոգեբանական պրիզմայով և արտացոլվում իբրև մտահայաց-

քային իմացական՝ կապված զգայական-հասկացական, կամ որ նույնն է՝ մտածողական-գիտակցական անցումների հետ:

բ. Լեզվական աշխարհի ճանաչումը կամ յուրացումը երկրորդ աստիճանի, բայց բնավ ոչ երկրորդական ճանաչողական գործընթաց է, որի համեմատությամբ առաջինը կամ առաջնակարգը մնում է արտալեզվական աշխարհի ճանաչումը: Այլ կերպ ասած՝ իմացածի վերաիմացումը բոլորովին նոր իմացություն է, *բարձրակարգ* իմացություն:

Եթե լեզուն դիտարկում ենք իմացաբանական հայեցակետից կատարվող քննության շրջանակում, ապա, ի հակադրություն նյութական աշխարհի, այն հոգևոր աշխարհ է, նյութական աշխարհի վրա իմացաբանորեն բարձրացած մտա-/ գեղապատկերային ուրույն աշխարհ:

Նյութական աշխարհի լեզվական արտացոլումը պատկերավոր արտացոլում է, որտեղ լեզվական իմաստավորումը հագեցած է լինում հնարավոր նշանակման բազմազանությամբ, տարբերությամբ: Բառի իմաստը բովանդակում է առարկան և նրա մասին մեր ունեցած գաղափարը կիրառելի զանազան նշանակություններով:

Յուրաքանչյուր արտացոլում, որպես ֆիզիկական երևույթ, ըստ էության պատկերային է և ավելի քան տրամաբանական («ներխոսական»)-մտապատկերային՝ իբրև իմացական իրողություն, նույնքան հոգեբանական (հոգեպատկերային)՝ իբրև վարքաբանական իրողություն, և այդ ամենով հանդերձ ավելի քան գեղարվեստական (գեղապատկերային)՝ որպես գեղագիտական (էսթետիկական) իրողություն:

Եվ այս դիտարկումը լիովին նկատելի է իմացաբանների (գնոսեոլոգների), հոգեբանների (պսիխոլոգների), արվեստագետների (էսթետոլոգների) կողմից, սակայն այն տարբերությամբ, որ նրանց մի մասը հիմնված է հասկացական պատկերացում-անուն, մյուս մասը՝ հոգեկան պատկերացում-անուն, մեկ այլը՝ գեղապատկերացում-անուն փոխհարաբերության վրա: Կ. Պաուստովսկին, օրինակ, գտնում է, որ «Մարդկային միտքն առանց պատկերավորության անպտուղ է այնպես, ինչպես որ հավասարապես պատկերավորությունն է անպտուղ առանց իրականության»¹: Այստեղ, ինչպես նկատելի է, համեմատության եզրեր են դիտված, մի կողմից՝ հասարակական պատկերավոր մտածողությունը, իսկ մյուս կողմից՝ վեր-

¹ Паустовский 1957, 625.

ջինիս հիմքում ընկած իրականության պատկերավոր հայեցողությունը այն հաշվով, որ լեզվական-պատկերային արտացոլման կարևորությունը խարսխվում է իրականության և մտածողության փոխադարձ սերտ կապի վրա՝ անկախ ճանաչողության տրամաբանական, վարքաբանական, գեղագիտական կամ գեղարվեստական տարբերություններից: Ըստ այսմ՝ արտալեզվական աշխարհի լեզվական արտացոլումը, բնականաբար, գոյանում է մտածողության ոլորտում, որում այն ենթադրում է երկու հակադիր կողմերի՝ արտացոլողի և արտացոլվողի, այլ կերպ ասած՝ հիմքի և կերտվածքի այնպիսի փոխհարաբերություն, որ շաղկապվում է արտացոլքի կամ պարզապես ցուլքի (*Հումբոլդտի տերմինով՝ էներգետիկ կապի*) միջոցով:

գ. Տվյալ դեպքում արտալեզվականը այն հիմքն է, որի վրա կերտվում է լեզվականը և արտացոլվում մտածողության մեջ: Ճանաչումը, իբրև մտածողություն, միջնորդավորում է արտալեզվականը և լեզվականը: Ըստ այդմ, լեզուն գիտակցական էություն է, իմացության իրական անդրադարձումը, նյութական աշխարհի հիմնականում ամբողջական արտացոլումը: Այս հարաբերությամբ է միայն, որ առարկայական աշխարհի պատկերը գիտակցության ոլորտում հնարավոր է լինում կաղապարելու (մոդելավորելու), այլև տրոհելու և միմյանց հարաբերականորեն հակադրելու, իբրև երկու ինքնուրույն կաղապարներ (մոդելներ)՝ դիտարկելու և զուգադրելու, որպիսով բացահայտվում է ամենից առաջ այն, որ «այդ մոդելները, աշխարհի այդ երկու՝ տրամաբանական և լեզվական պատկերները, հիմնականում համընկնում են»²:

դ. Նյութական աշխարհի ընդհանրական պատկերը, այլև վերջինիս լեզվական-իմացական յուրացումը և վերարտադրումը տեղի չեն ունենում այլ կերպ, քան որ ունեն նշանային բնույթ:

Եթե նյութական աշխարհի ընդհանրական պատկերի մինչիմացական դիտարկումը ընդհանրապես առնչվում է արտալեզվական նշանին, ապա վերջինիս իմացական ընդհանրացման դեպքում, ընդ որում այդ նույն ընդհանրական արտալեզվական նշանի հիման վրա, գործ ունենք առանձին էություն ներկայացնող լեզվական նշանի հետ, ընդ որում նյութական աշխարհի իմացության պրոցեսի գիտակցումով և վերաիմացությամբ:

² Բրուտյան 1972, 3:

Այսպիսի երկատում-բաշխումը հնարավոր է այնքանով, որքանով լեզվական նշանը որպես արտացոլման սահմանային միջոց ընկած է լեզվական գործունեության հիմքում, ուղենշային է դառնում արտալեզվական և լեզվական ոլորտների հարաբերակցային իմաստավորման ճանապարհին:

Լեզվական նշանների նպատակադիր հաղորդակցական հարաբերակցմամբ գոյանում և ձևավորվում է նյութական աշխարհի լեզվական պատկերը: Եվ այն ներքին բաշխումների մեջ հագեցած է լինում ներշնչման պահով, բանաստեղծական (խոսքաստեղծական) կերպով. այս դեպքում անհրաժեշտ է նկատի ունենալ հետևյալ հանգամանքները:

1) Իմացաբանորեն տրամաբանական բնույթի արտացոլումը, իբրև առանձին երևույթի բնութագրիչ մեկ կողմը կազմող վիճակ, իրական և ընդհանրական, «մաքուր» ճանաչում է, այլ կերպ ասած՝ մտապատկերային-հասկացական իմացություն, որի հակադրությամբ գեղագիտական-գեղարվեստական արտացոլումը, նույնպես իբրև առանձին և երևույթի բնութագրիչ մյուս կողմը ներկայացնող վիճակ, մասնավոր և անհատական, «էմոցիոնալ» ճանաչում է, այսինքն՝ գեղապատկերային-զգացական իմացություն:

Տվյալ դեպքում խնդիրը լեզվաիմացական գործունեության մեջ հաղորդակցման հայեցակետային մոտեցումն է: Այստեղ էականը և հիմնականը առաջին դեպքում մտապատկերային-հասկացականն է, երկրորդ դեպքում՝ գեղապատկերային-զգացականը. գեղարվեստականի ձեռքբերման ճանապարհին արմատական նշանակություն ունի էմոցիոնալ-երևակայականը: Վ.Գ. Բելինսկին, օրինակ, ժամանակին նկատում է, որ «Որքան էլ կոտորակենք կյանքը, այնուամենայնիվ այն միշտ միասնական է ու ամբողջական: Ասում են, որ գիտության համար հարկավոր է խելք և դատողություն, ստեղծագործության համար՝ երևակայություն, և, կարծում եմ, դրանով բանն ամբողջովին որոշել են, այնպես որ կարող են այն հանձնել արխիվ: Իսկ արվեստի համար խելք և դատողություն հարկավոր չէ՞ն: Իսկ գիտնականը կարո՞ղ է իր գործը կատարել առանց երևակայության: Ճիշտ չէ: Ճշմարտությունն այն է, որ արվեստի մեջ երևակայությունն է խաղում ամենագործուն և առաջնակարգ դերը, իսկ գիտության մեջ՝ խելքն ու դատողությունը... Շեքսպիրի երկերում չգիտես ինչի վրա ավելի զարմանաս՝

ստեղծագործական երևակայության հարստությամբ, թե՛ համապարփակ մտքի հարստության»³:

2) Գրողը բառի ընդհանուր իմաստի շրջանակում ընտրում է հատկապես այն իմաստային տարբերությունը, որ նշանակում է իր անհատական զգացածը, իր ապրածը, երևույթի նկատմամբ իր ունեցած գեղապատկերային զգացումը: Այնուհետև գրողը տարբերվում է ինչպես լեզվափմացական (բանական) գործունեությամբ մյուս զբաղվողներից, այնպես էլ, ի դեպ, իր նմաններից:

Հասարակական իդեալի իրականացման, իրականությանը գեղարվեստի լեզվով արձագանքելու ճանապարհին յուրաքանչյուր գրող ի հայտ է բերում իր գեղարվեստական աշխարհը, հաղորդակցական իր ճանաչողականության զինանոցը (արսենալը), ինչպես նաև այդ ամենը պայմանավորող տվյալ լեզվանշանային համակարգի իր խոսքային բազան, գեղարվեստական խոսքի իր կառուցվածքային ամբողջականությունը:

Հիշենք Բելինսկու նաև հետևյալ ձևակերպումը. «Փիլիսոփան խոսում է սիլոգիզմներով, պոետը՝ կերպարներով և պատկերներով, բայց երկուսն էլ նույն բանն են անում: Քաղաքատնտեսագետը, զինվելով վիճակագրական թվերով, ապացուցում է, ներգործելով իր ընթերցողների կամ ունկնդիրների մտքի վրա, թե հասարակության մեջ այս կամ այն դասակարգի դրությունը շատ է բարելավվել կամ շատ է վատացել այս կամ այն պատճառների հետևանքով: Պոետը, զինվելով իրականության կենդանի և վառ պատկերացմամբ, ճշմարիտ պատկերով ցույց է տալիս, ներգործելով իր ընթերցողների երևակայության վրա, թե հասարակության մեջ այսինչ դասակարգի դրությունը իրոք շատ է բարելավվել կամ վատացել է այսինչ կամ այնինչ պատճառներից: Մեկն ապացուցում է, մյուսը ցույց է տալիս, և երկուսն էլ համոզում են, միայն թե մեկը՝ տրամաբանական փաստարկներով, իսկ մյուսը՝ պատկերներով»⁴:

3) Մեր ընդհանուր նկատառումն այն է, որ նյութական աշխարհի գեղարվեստական արտացոլման, ավելի մասնավոր՝ գեղարվեստական յուրացման և վերարտադրման մեջ շատ կարևոր դեր է ստանում գեղարվեստական պահը, բանաստեղծական (resp. նախնական իմաստով՝ բառաստեղ-

³ Բելինսկի 1956, 459-460:

⁴ Բելինսկի 1956, 467-468:

ծական) կերպը, որը նույնպես վերջին հաշվով միտում ունի իրականության վերափոխման, մաքրության և կատարելացման:

2. Արտալեզվական նշանը ճանաչողության այն առարկան է, որն ընկած է հասկացության դրսևորման հիմքում, իսկ հասկացությունը ձեռք է բերում որոշակի անվանում և, իր հերթին, հիմք է հանդիսանում կոնկրետ լեզվականի համար: Այս առումով արտալեզվական նշանը և լեզվական նշանը հարաբերակից են այնպես, ինչպես արտացոլման պրոցեսը ներկայացնող վերը նշված իրար հակադիր երկու կողմերը՝ հիմքը և կերտվածքը, որոնց հարաբերությամբ հասկացությունը ներկայացնում է միջանկյալը: Արտալեզվականի լեզվանշանային արտացոլումն իրականանում է հիմքում ընկած առարկայի և անվանում հանդիսացող բառի փոխհարաբերության մեջ, որտեղ միջնորդավորումը գոյանում է հասկացությամբ: Եզրերն ակնհայտ են և սևեռուն, իսկ անցումները՝ մի տեսակ բարդ և զուգադրական:

Արտալեզվականի, հասկացականի և լեզվականի (առարկայի, հասկացության և անվան) ուսումնասիրությամբ զբաղվում են տարբեր գիտակարգեր՝ ունենալով խնդիրներ և նպատակներ, դրանց իրականացմանը ծառայող յուրահատուկ ձևեր և եղանակներ:

ա. Նշանագիտությունը ավելի ուշ առաջ եկած գիտություն է, թեև իր ակունքներն ունեւ մարդկային մտածողության համեմատաբար ավելի վաղ շրջաններում: Հնդիկ լեզվաբաններից, օրինակ, Պանինինը (մ.թ.ա. V դ.) իր հայտնի աշխատության մեջ որոշակի տեղ է տալիս լեզվական միավորներին, հատկապես անդրլեզվյան հասկացությունների նշանային արտահայտություններին՝ վերջիններս արժեքավորելով ամենից առաջ գործնական նպատակներով⁵:

Արտալեզվական և լեզվական նշանների ուսումնասիրությունը հնարավոր է իրականացնել հիմնականում երկու հայեցակետով. առաջինը գոյամացաբանական հայեցակետն է, իսկ երկրորդը՝ լեզվահաղորդակցա-

⁵ St'а Куптура Древней Индии, 1976, 375: Նշանագիտություն տերմինը թեև առաջին անգամ գործածում է Ջ. Լոկը, սակայն նշանի մասին գիտելիքներն իրենց ակունքներն ունենին հույն ստոիկյան փիլիսոփայության մեջ: Այդ ուղղության ներկայացուցիչները, իրենց հերթին, այս առումով ազդվել էին հունական բժշկագիտության ավանդույթներից. հունական բժշկության մեջ մարդու հոգեվիճակի հետ կապված ախտորոշիչ (դիագնոստիկ) և կանխարգելիչ (պրագնոստիկ) երևույթները մեկնաբանվում էին իբրև նշանային պրոցեսների դրսևորումներ:

կանը կամ անվանաբանականը: Քանի որ գոյաիմացաբանական հայեցակետային ուսումնասիրությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ արտալեզվական և լեզվական նշանների քննություն, այսպես կոչված, փիլիսոփայական առումով, փիլիսոփայական կողմի՝ առարկայի և նրա մասին ստեղծված գաղափարի փոխհարաբերության բացահայտումով, իսկ լեզվական-հաղորդակցականը կամ անվանաբանականը՝ լեզվաբանական կողմի, այսինքն՝ առարկայի հիման վրա ստեղծված գաղափարի և վերջինիս անվանման փոխհարաբերության վերհանումով, ուստի այստեղ արդեն տվյալ դեպքում մեր ուշադրության առարկան ամբողջովին լեզվական միավորների կոնկրետ նշանային բնութագրի բացահայտումն է լեզվական հաղորդակցման հայեցակետից:

բ. Նշանագիտությունը, որպես առանձին գիտակարգ և ուսումնասիրության ուրույն խնդիրներ ունեցող բնագավառ, ֆենոմենոլոգիական-փիլիսոփայական առումով առանձնացվում է Չ. Պիրսի, իսկ լեզվահաղորդակցական տեսակետից՝ Ֆ. դը Սոսյուրի կողմից, ընդ որում, եթե Պիրսը նշանի և նշանակության կապը պայմանավորում է անհատի վարքի ընձեռած հնարավորություններով, ապա Սոսյուրը դրան ավելի շատ ունի հասարակական (սոցիալական) պայմանավորվածություն: Սոսյուրի պատկերացմամբ նշանագիտությունը (իմա՝ նշանաբանությունը. *semiologie*) պիտի դիտվի մի այնպիսի համապարփակ գիտակարգ, որի մեջ ընդգրկվեն ինչպես ուրիշ գիտություններ, այնպես էլ լեզվաբանությունը:

Արտալեզվական և լեզվական ոլորտների տարբերակման հիմունքների, նրանց նշանային ներքին կազմակերպվածության և արտաքին դրսևորվածության ընդհանուր հայեցակետային աստիճանավորումների, համապատասխան փոխանցումների և ստորակարգումների, այլև սրանց հարաբերությամբ լեզվական ոլորտի գործառական կազմակերպվածության կոնկրետ հայեցակարգային քննությունը վերջին տարիներին մեզանում հետևողականորեն կատարել է Է. Աթայանը⁶:

գ. Մարդկային լեզվի մենաշնորհը բնապատմական զարգացման արդյունք է: Եվ որպես անհատի ինքնարտահայտման միջոց, իբրև աշխարհի ճանաչման, իմացության միակ հարատև միջոց, լեզուն անփոխարինելի է մարդկային հաղորդակցման համար: Ինքնարտահայտման երկկողմանի կապի վերլուծության (հաղորդման) և համադրության (ընդուն-

⁶ Ст'ю Сосюр 1977, 53-55: Հմմտ. Атаян, 1976:

ման) գործողությունները ապահովում է հաղորդակցումը: Վերջինիս գործառական բաշխվածությունը բնութագրվում է հաղորդակից կողմերի տարածական և ժամանակային հնարավորություններով, որտեղ վճռորոշ, արմատական նշանակություն է վերապահվում հաղորդակից կողմերի հոգեկան-ֆիզիոլոգիական և հասարակական-աշխարհայացքային առանձնահատկություններին: Ըստ այդմ էլ, լեզվական գործունեության անմիջական նյութ հանդիսացող արտալեզվական աշխարհի և նրա լեզվական պատկերի բացահայտմանը ծառայող հաղորդակցական երկկողմանի կապը և գործառական բաշխվածությունը, իբրև ճանաչողության միասնական և ընդհանրական պրոցեսի բնութագրիչ կողմեր, կազմում են լեզվախմացական արժեք ունեցող գոյի՝ ուսումնասիրության առարկայի հիմքը: Այս պրոցեսուրալ ամբողջության մեջ է, որ լեզուն հանդիսանում է կենսաձև, մարդկային գործունեության արտահայտիչ:

դ. Հաղորդակցումը մարդկային լեզվական գործունեության էությունն է: Այն հանդես է գալիս կոնկրետ երևույթների՝ ինքնարտահայտումների միջոցով: Ինքնարտահայտումը, սակայն, լինելով հաղորդակցման կոնկրետ դրսևորումը, միշտ չէ, որ գոյանում է իդեալական վիճակով, այսինքն՝ նյութական առումով ձևավորված, ուղղվածության տեսակետից՝ կողմնորոշված, և գործառության դիրքերից՝ բաշխված: Իսկ սա նշանակում է, որ ինքնարտահայտման տարբեր դրսևորումները կարող են միասին բնութագրվել հիմնականում երեք տարբերակիչ հատկանիշով՝ նյութականություն, կողմնորոշվածություն և բաշխվածություն:

1) Ելնելով ինքնարտահայտման նյութականության կամ հաղորդակից կողմերի, հաղորդվող նյութի տարբերակիչ հատկանիշից՝ առանձնացնում ենք ձևավորված («ձևակերպված») և չձևավորված («ամորֆ») ինքնարտահայտում: Դրանցից առաջինը աչքի է ընկնում ձևական-իմաստային համամասնությամբ և, ըստ այդմ, զուգակշիռ դրսևորվածությամբ, իսկ երկրորդը՝ «մաքուր» բովանդակությամբ, այսինքն՝ անզուգակշիռ առկայացմամբ, չձևավորված բովանդակությամբ ինքնարտահայտում: Երկրորդ դեպքի համար է ասված, թե գաղափարը կա, սակայն այն դրսևորված չէ, դեռևս ձևավորված չէ, վերջնական-սահմանումային տեսքի չի բերված:

2) Ըստ կողմնորոշվածության կամ հաղորդակից կողմերի միջև հաղորդվող նյութի ուղղվածության տարբերակիչ հատկանիշի՝ առանձնացնում ենք երկկողմանի և միակողմանի ինքնարտահայտում: Երկկողմանի

ինքնարտահայտումը ձևավորվում է առարկայական աշխարհի լեզվագործունեությամբ օժտված առնվազն երկու էակների միջև և առնչվում է վերջիններին հաղորդակցական գործուն փոխհարաբերության հետ: Իսկ միակողմանի ինքնարտահայտումը դրսևորվում է առարկայական աշխարհի լեզվական գործունեությամբ օժտված հաղորդակից էակներից մեկի կամ մյուսի մեջ՝ առանձին-առանձին, միաժամանակ կամ զանազան պահերի ու տարբեր հանգամանքների բերումով և հարաբերվում է նրանց անհաղորդակից, ներքին բաբախումների ոլորտում սփռվող լեզվագործունեության հետ:

3) Ըստ ինքնարտահայտման գործառական բաշխվածության տարբերակիչ հատկանիշի կամ հաղորդակից կողմերի տարածական-ժամանակային հնարավորության, այսինքն՝ ըստ հաղորդվող նյութի որակական-քանակային արժեքավորության՝ բաժանում ենք տվյալ տարածական-ժամանակային հատվածում որոշակի քանակով և որակով բաշխված ինքնարտահայտում և ընդհակառակը՝ տվյալ տարածական-ժամանակային հատույթում անորոշ քանակով և որակով բաշխված ինքնարտահայտում: Ըստ այսմ՝ երկկողմանի, ձևավորված և իմաստալից կամ միակողմանի, չձևավորված («ամորֆ») և ոչ իմաստալից (անիմաստ, «ալոգիկ») բաշխվածություն ունեցող ինքնարտահայտումներն այնպիսի երևույթներ են, որոնց էությունն է անորոշ, անտես («ամորֆ») և չգործառված («անֆունկտիվ») ինքնարտահայտումը: Հիշյալ երկու կողմերը նույնպես բնավ մեկուսացած չեն միայն նշված բնութագրիչ հատկանիշներով, ուստի դեռ ավելին՝ հաղորդակցման գործընթացում հնարավոր է տարբերակիչ հատկանշային փոխանցում:

Այսպես, անձնական դերանունների հարաբերակցումը, գեղարվեստական խոսքում՝ իբրև լեզվական պատկերի բաղադրիչների միասնության նմուշ, կարող է ունենալ յուրահատուկ դրսևորում: Հմմտ. «Ես եմ, դու ես, ես ու դու / Օրերում այս դյութական, / Մենք մենակ ենք՝ ես ու դու, / Ես էլ դու եմ, ես չկամ»⁷: Այստեղ գործառական դիմային բաշխվածություն ունեցող անձնական դերանունների տարասեռ հակադրությունները հաղորդակցման կողմնորոշվածության՝ ձևավորման, իմաստավորման և գործառման տեսակետից այնպիսին են, որ *ես* կամ *դու* դիմային-հասկացական անվանումներն առանձին-առանձին միակողմանի, անձն իմաստային

⁷ Տեղյան 1989, 111:

բաշխվածություն ունեցող նշաններ են. հմմտ. *ես (ես), դու (ես)* ըստ էության երկկողմանի, ձևային և իմաստակիր բաշխվածություն ունեցող *ես-(ու)-դու* ընդհանրական նշանի կոնկրետ իրացումներն են, իսկ *ես ու դու* (տեքստում՝ կրկնակի կիրառությամբ), նաև *մենք մենակ ենք* միավորների դեպքում նկատելի է ինքնարտահայտման տարբերակիչ հատկանիշների փոխանցմամբ բնութագրում (հաղորդման վերլուծություն կատարողն իր *ինքնաճանաչմամբ* ներառվում է հաղորդակցի ճանաչման մեջ): Եվ սրանց համեմատությամբ *օրերում այս դյուֆական* ոչ ակտուալ ստորոգական արտահայտությունը («մենք գտնվում ենք այս դյուֆական օրերի մեջ») նշանակում է կոնկրետ տարածական-ժամանակային այն բաշխվածությունը, այն առկա իրադրությունը («երրորդ դեմքը՝ ի հակադրություն *ես* -ի և *դու*-ի»), որում հայտնվում են («տեղադրվում են») հաղորդակից կողմերը⁸:

3. Ըստ հաղորդակցվողների հասարակական լեզվական գործունեությունը պայմանավորող հոգեֆիզիոլոգիական ընդունարանների գործառության բաշխական հաշվառման չափանիշի, որին հարկ ենք համարում ըստ էության անդրադառնալ, իմացության պրոցեսի մեջ ընդգրկվող առարկաները հիմնականում կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ տեսողական և լսողական:

ա. Տեսողական առարկաների ճանաչումը ինչ-ինչ հանգամանքներում կարող է հաստատապես հարստանալ այնպիսի զգացումների ընձեռած տեղեկություններով, ինչպիսին են համը, հոտը, շոշափումը, որոնց համար կարելի է անել հետևյալ վերապահումը. տեսողական առարկաները հիմնականում շոշափելի են, ունեն որոշ առումով համ և հոտ (հմմտ. կոնկրետ առարկաների դեպքը), մասամբ միանգամայն զուրկ են դրանցից (հմմտ. վերացական առարկաների դեպքը, օրինակ՝ գրային նշանները, հնչյունները և այլն):

Լսողական առարկան, նախորդից տարբեր, տարածական-ժամանակային իմացության մեջ ավելի շուտ ինչ-որ չափով ենթակա է ոչ կոնկրետ իմացության, և, ըստ այսմ, այն ավելի վերացական է (իմա՝ «անտեսանելի», «անշոշափելի», «անհամ» և «անհոտ»):

⁸ Այս երկանդամ բաշխումը հիմնականում բնորոշ է հնդեվրոպական լեզուներին, որոնք, իբրև ընդհանուր ժառանգություն, չունեն երրորդ դեմքի անձնական դերանվան առանձին ձև, որը լրացվում է ցուցական դերանունների հաշվին, որն էլ այս տիպի լեզուների համար, ամենայն հավանականությամբ, ավելի ուշ ներդրում է:

Հաղորդակից կողմերը գործ ունեն հար և միշտ արտասանական-լսողական առարկա հանդիսացող հնչյունների հետ, որոնց դեպքում բացառվում է մյուս զգայարաններով կատարվող տեղեկությունների մասնակցություն, ավելին՝ անհրաժեշտությունը (հմմտ. հնչյունը կամ բառը և այլն չունեն համ, հոտ, գույն և այլն հատկությունները):

բ. Լեզվական հաղորդակցման պրոցեսում միակ հիմք հանդիսացող բանականությունը («վեցերորդ զգայարանը») ձևավորման իսկ պահից ընկած է մյուս զգայարանների հիմքում, նստած է նրանց գործունեության արտագնա կարգավորումների և խորընկա կազմավորումների ճանապարհին:

Բանավոր հաղորդակցման դեպքում նշանակումը տեղի է ունենում լսողական և սրան առնչվող այլ համակարգերի անմիջական մասնակցությամբ: Եվ ըստ այդմ, լսողական-նշանային համակարգում ոչ միտումնավոր, այլ առարկայորեն (օբյեկտիվորեն) բացվող (բացահայտվող) խլությունը («չլսելը»), այլև համրությունը («չխոսելը»), ինչպես նաև սրանց հակադրությամբ, որն այս անգամ գոյանում է արդեն միտումնավոր՝ ոչ առարկայորեն (սուբյեկտիվորեն) փակվող (չբացահայտվող) լռությունը («չլսելու տալը» և «ծայն չհանելը») նշաններ են, ինչպես որ գրավոր հաղորդակցման պրոցեսում, տեսողական համակարգերի անմիջական մասնակցությամբ դրսևորվող նշանները: Իսկ վերջինները ևս միանգամայն ոչ միտումնավոր, այլ առարկայորեն հանդես եկող, մի կողմից՝ երկու բառի, այլև նախադասության (կամ ասույթի) միջև գրանշանների բացակայությունը (հմմտ. տեքստում բացատների գոյությունը), իսկ մյուս կողմից՝ բառերի, այլև նախադասությունների և ասույթների կրճատումը՝ կախման, զեղչման նշանների բացթողումը (կետանիշների «չգրությունը»), վերջապես սրանց հակադրությամբ, այս դեպքում երևույթը դրսևորվում է նույնքան միտումնավոր, սուբյեկտիվ եղանակով, արտասանական հպանցիկությունը՝ մեկ գրանշանի փոխարինումը մեկ ուրիշով կամ տվյալ գրանշանի վրիպումը («կոպ գնալ») ընթերցման հոսքի ինտենսիվության հետևանքով (հմմտ. գրանշանների «անտեսելը»):

Այս երևույթը բնորոշ է հաղորդակցական որոշակի հատույթ ներկայացնող յուրաքանչյուր խոսքի: Հմմտ. «Կա հոգեկան անհունության մի վայրկյան, / Երբ ամեն ինչ սուրբ է թվում ու անբիծ, / Երբ երազ է դառնում տաղտուկ առօրյան / Ու դառնում են ուղևորները ճամփից: / Դուռս բաց է, դուռս բաց է ձեզ համար / Օ՜, հեռավոր բարեկամներ ու քույրեր./ Սիրոս

վառել է կրակները՝ անմար՝ /Հին երազներն ու կարոտները հրե»⁹: Այստեղ գեղարվեստական-խոսքային համադրության մեջ իմաստակիր լեզվական նշանների՝ բառերի, բառակապակցությունների, նախադասությունների, բառի բուն իմաստով՝ արժեքավոր նշանակությունների (գեղարվեստական պատկերի արժեք ներկայացնող անհատական-ոճական դրսևորումներով միջնորդավորված) նշանակումների կողքին գրավոր, այլև բանավոր խոսքային համակարգերում ոչ պակաս նշանակալից տեղ են գրավում գրավոր-խոսքային բացատների, հենակցումների, այլև համապատասխանաբար՝ բանավոր-խոսքային անցումների. դադար-կանգառների նշանակումները (հմմտ. բառերի միջև առկա բացատ-նշանները, բառակապակցությունների միացումները ստորակետ-նշանների օգնությամբ, որոնք արտացոլում են բանավոր խոսքի անցումները, դադարները, կախման վիճակի ապահովումը՝ իբրև առոգանական նշաններ):

Այնպես որ, ինքնարտահայտման հնարավորությունների սահմաններում այնքան էլ նեղ չեն գեղապատկերային կառույցների կիրառության շրջանակները, որ ձգվում են աննշան թվացող նշանակումներից (հմմտ. բացատ, հենակցում, դադար և այլն) մինչև նշանակալից համարելի նշանակումները (հմմտ. բառ, բառերի կապակցություն, նախադասություն և այլն):

գ. Լեզվական միավորների «արտահայտության պլանի միավորների ուսմունքը կամ արտահայտաբանությունը» (իմա՝ «հնչաբանությունը, գրաբանությունը և շարժաբանությունը») արդի լեզվաբանության մեջ առաջին անգամ ուշադրության հատուկ առարկա է դառնում միայն վերջին ժամանակներս¹⁰:

Հնչույթը լեզվական նշան է, հաղորդակցման միջոցի ելակետային՝ սկզբնական մակարդակի բուն միավոր, որ կազմավորվում է լսողական-տեսողական առարկա հանդիսացող հնչյունների իմացությամբ և ընդհանրացմամբ (վերացարկմամբ): Հնչյունը մեկընդմիջտ մնում է իբրև առկա իրականության որոշակի տարածական-ժամանակային հատույթում ազդանշվող բնական վիճակի դրսևորման, առկայացման ձև: Այն գործառում է ազդանշանայնորեն (իբրև ազդանշան. հմմտ. մեկ-երկու ամսական մանկան «հաղորդակցումը») և, ըստ այդմ, ունակ է ճանաչվելու, իմացության գործընթացի մեջ ընդգրկվելու: Թե՛ արտալեզվական և թե՛ վերջինիս հի-

⁹ Չարենց 1983, 106-107:

¹⁰ Զահուկյան 1970, 31-122:

ման վրա բնապատմական առաջընթացի մեջ եղանակավոր (մոդուլացիոն) ճանաչումով գոյացած լեզվական հնչյունների էական տարբերակիչ հատկանիշը եղել և մնում է ազդանշանայնությունը (սիգնալայնությունը): Վերջինս, բնականաբար, հիմնարար նշանակություն է ունեցել բնագդանշանային («ինքնին, ինքն իր մեջ») կամ մինչգիտակցական ոլորտի առումով ընդհանրապես նշանային «համակարգերից» լեզվազդանշանային («այսկողմնային» կամ «մեզ համար») կամ գիտակցական ոլորտի առումով կոնկրետ լեզվանշանային համակարգերի ձևավորման («արտահայտման») հետագա կատարելացման համար:

Նկատելի է նաև, որ բնագդանշանայնությունը եղել է ձևավորման, գոյացման վիճակ (*status nascendi*) լեզվազդանշանայնության համար: «Հնչյունը մնում է մարդկային լեզվի ֆենոմենը, և նրա մեջ պետք է փնտրված լինեն այն հատկանիշները, որոնք թույլ են տալիս նրան դառնալու լեզվական ունակության իրականացման լավագույն միջոցը (որը կարող է հիմնավորվել արդեն լեզվի գոյության փաստի օգնությամբ)»¹¹:

Եվ այստեղ առկա է այն, որ ազդադանշանայնության հատկանիշն արդեն յուրովի պարունակում է հաղորդակցման սաղմ. հնչյունը՝ ընդհանրապես, և լեզվում՝ մասնավորապես: Հնչյունը լեզվական հաղորդակցման նվազագույն տարր է, հոդաբաշխ ելակետային միավոր¹²: Հոդաբաշխ հնչյունը գոյանում է բնագդային-ազդանշանային և ըստ այդմ՝ բնական (ոչ ազդանշանային, ոչ պայմանական) ծայներից: Այս դեպքում փոխալայմանական (կոնվենցիոնալ) զարգացման որոշակիորեն առարկայական (օբյեկտիվ) պայմանների հաշվառումով ծայնը դադարում է պատահական (ոչ-պայմանական) լինելուց: Թեև իր հիմքում և սաղմնային վիճակում ծայնը պատահական էր, այժմ այն դառնում է անհրաժեշտ ծայն մեզ համար: Այն գիտակցվում է իբրև լեզվական հաղորդակցման անհրաժեշտ տարր, ձեռք է բերում լեզվանշանային ունակություն (կամ հնարավորություն, անգլ. *competence*):

Այնուհետև, արտահայտաբանությունը դիտարկելով որպես «արտահայտության երեք տեսակի միջոցների՝ արտահայտչական շարժումների

¹¹ Аветян 1968, 13:

¹² Արիստոտելն ունի այն գաղափարը, ըստ որի՝ հնչյունները՝ որպես բառերի առկայացուցիչներ, և բառերը՝ իբրև հասկացությունների արտահայտիչներ, ունեն սիմվոլիկ բնույթ. «հնչյուններով արտահայտած բառերը հոգու մեջ եղած գաղափարների սիմվոլներ են, իսկ գրերը՝ բառերի սիմվոլները». տե՛ս Аристотель 1976, 93:

(շարժամիջոցների) և գրային միջոցների (գրամիջոցների) ուսումնասիրություն», Գ. Զահուկյանը դրանք ամենից առաջ տարբերում է ըստ պայմանականության հատկանիշի¹³:

Եվ, ըստ այդմ, կարելի է մտածել, որ հնչյունը դառնում է հաղորդակցական անհրաժեշտ միջոցի (լեզվի) սկզբնական և ելակետային տարր, նույնպես օժտվում է լեզվանշանայնությամբ և սփռվում ողջ մտածողության հիմքում՝ վերջինիս բնապատմական զարգացման ընթացքում:

5. Լեզվական նշանների հաղորդակցական առնչությունն ունի համակարգային բնույթ, դրսևորվում է որոշակի կառուցվածքային առանձնահատկություններով: Եթե լեզուն նշանային համակարգ է (որն ամենևին կասկած չի հարուցում), ապա նրա կառուցվածքի բոլոր բաղադրիչները (բաղադրամասերը), բնականաբար, նշանային են, այսինքն՝ լեզվական յուրաքանչյուր մակարդակի կամ աստիճանի միավոր աներկբայորեն ունի նշանային բնույթ:

Սակայն լեզվական համակարգի բաղադրիչների նշանային բնութագրման հարցը լեզվաբանության մեջ դեռևս դիտարկվում է անհամամասնական, միակողմանի գնահատության մեջ. ոմանք գտնում են, որ լեզվական միավորների մի մասը օժտված է նշանայնությամբ (օրինակ՝ բառը), իսկ մյուս մասը՝ ոչ (օրինակ՝ հնչույթը): Ըստ Է. Բենվենիստի՝ «նախադասությունը պարունակում է նշաններ, բայց ինքը նշան չէ»¹⁴: Վ. Զվեգինցևը գտնում է, որ «չնայած նախադասությունը պարունակում է նշաններ, այն չի կազմված սոսկ միայն նշաններից: Եվ ամեն անգամ, երբ գործածում ենք *նշաններ* նախադասություն կազմելու համար, մենք նշաններով ստեղծում ենք երևույթ, որը նշանային չէ: Վերակազմավորման այս առեղծվածը արդեն վաղուց հուզում է լեզվաբաններին, բայց չի կարելի ասել, թե այն վճռված է»¹⁵:

Ամբողջ հարցն այն է, որ նշանային միավոր համարվող բառին նախորդող այնպիսի մակարդակային միավոր, ինչպիսին է հնչույթը, ինչպես նաև հաջորդող այնպիսի մակարդակային միավորը, ինչպիսին նախադասությունն է, ներկայացվում են որպես բառի համեմատությամբ ավելի ստորակա և ավելի գերակա նշանային կազմավորումներ: Տվյալ դեպքում

¹³ Զահուկյան 1970, 53:

¹⁴ Бенвенист 1974, 139:

¹⁵ Звигинцев 1970, 95:

ստացվում է այնպես, որ մի կողմից՝ հնչույթը այնպիսի ոչ նշանային միավոր է, որ համադրում է նշանային միավոր (իմա՝ բառ), մյուս կողմից նշանային միավոր համարվող բառերով, անկախ առկա (ակտուալ) և ոչ առկա (վերառյալ) ստորոգականությունից, համադրվում են ոչ նշանային կազմություններ (իմա՝ նախադասություններ և այլն):

ա. Մեր պատկերացմամբ, լեզվանշանային բնույթ ունեն ոչ միայն ինքնուրույն մակարդակ ներկայացնող վերոհիշյալ միավորները (հնչույթը, այլև բառը՝ բնականաբար, նաև նախադասությունը), այլև այնպիսիները, ինչպիսիք են, օրինակ, հնչատարրույթը (հնչյունի տարբերակիչ հատկանիշը), վանկը, ձևույթը՝ մի կողմից, և բառակապակցությունը, շարույթը՝ մյուս կողմից, ընդհուպ լեզվականորեն սովորաբար «աննկատ միավորները»՝ կետադրության, առոգանության և նման կարգի մյուս նշանները¹⁶: Սա բնավ արտառոց չէ, քանի որ ընդունում ենք, թե լեզուն նշանային համակարգ է, որ տարածվում է բոլոր բաղադրիչների վրա:

Լեզվի նշանայնությունը հավասարապես տարածվում է բոլոր մակարդակների միավորների վրա: Տարբերությունն այն է, որ տարբեր մակարդակներում այն կարող է ունենալ դրսևորման տարբեր լարվածություն (ինտենսիվություն): Լեզվի նշանային համակարգի բաղադրիչները պետք է բավարարեն կառուցվածքային հետևյալ չափանիշները:

1) Նման միավորները բնորոշվում են մակարդակային և աստիճանային կազմավորվածությամբ. յուրաքանչյուր լեզվական նշան, իբրև համակարգի ելակետային տարր և նյութական արժեք ունեցող միավոր, կա՛մ հանդես է գալիս որոշակի մակարդակում, կազմում է որոշակի սահմանային-վերջնական եզր՝ մակարդակ, կա՛մ դրսևորվում է տվյալ մակարդակի ելակետային վիճակով, առկայանում է իբրև ենթամակարդակային, սահմանային-սկզբնական եզր՝ աստիճան: Ըստ այսմ՝ լեզվական նշանը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ համակարգի մեջ որոշակի մակարդմամբ և աստիճանավորմամբ հանդես եկող հաղորդակցական նյութական միավոր:

2) Լեզվական նշանն ունենում է որոշակիորեն ակնհայտ դրսևորվածություն և ընդգրկվածություն: Առաջինը նրա գոյն է, առկայացումը արտահայտության և բովանդակության պլանների մեջ, իսկ երկրորդը՝ այդ

¹⁶ Հմմտ. լեզվի տեսության մեջ լայն գործածություն ունեցող *կերպարական նշան* տերմինը և այլն:

նույն գոյի կազմավորումը, հաղորդակցական գործընթացում շղթայակցվելը առկա հարացուցային շարքի մեջ, որոշակի շարակարգային գծայնությամբ. լեզվականը գոյություն ունի խոսքային ընդգրկուն դրսևորմամբ:

3) Լեզվանշանային միավորները խոսքի մեջ՝ լեզվի կառուցվածքում, ունենում են կոնկրետ գործառական բաշխվածություն: Իսկ դա նշանակում է, որ լեզվական նշանը, որպես ընդհանրական էություն ունեցող հաղորդակցական միավոր, բաշխվում է եզակի հնարավոր կիրառությունների մեջ և գործածվում այդ հնարավոր կիրառություններից միայն մեկով, հաղորդվող նյութի միայն տվյալ տարածական-ժամանակային հատույթում: Կիրառությունը տվյալ լեզվական նշանի կոնկրետ նշանակության գործառումը (ֆունկցիան) է որոշակի հաղորդակցական տիրույթում: Այստեղ արդեն նշանակությունը կոնկրետ է, իսկ գործառումը՝ որոշակի:

Ի մի բերելով վերը ասվածը՝ մնում է ավելացնել, որ արտալեզվականի լեզվական դառնալը և հակառակը՝ լեզվականի արտալեզվական վերադառնալը նշանի ոգին է, նշանակությունը: Այլ կերպ ասած՝ իրականության արտացոլումը լեզվի մեջ և հակառակը՝ լեզվի վերարտացոլումը իրականության մեջ նշանային բնույթ ունեն: Եվ ըստ այդմ՝ լեզվի յուրաքանչյուր միավոր նշանային է, իսկ ամեն մի նշան ունի լեզվական հիմք: Ուստի հետայսու լեզվական միավորի բնութագրմանն անդրադառնում ենք իբրև նշանային միավորի:

բ. Լեզվական նշանները, իբրև համակարգային միավորներ, խոսքում որոշակի հարաբերակցային կախվածության մեջ են, որը կառուցվածքի առումով տարրալուծելի է: Հարաբերակցային կախվածությունը և կառուցվածքային տարրալուծելիությունը լեզվական նշանի մյուս բաղադրիչ առանձնահատկությունն են: Ըստ այսմ, պարզվում է, թե տվյալ լեզվական միավորը այլ միավորների հետ ինչ հարաբերակցություն ունի և տվյալ հարաբերակցային կախվածության մեջ սերտության ինչ աստիճան է ներկայացնում, ինչպես նաև հարաբերակցային կախվածության որոշակի աստիճան ներկայացնող լեզվական նշանները միասին կամ առանձին-առանձին որքանով են տարրալուծելի և սահմանային:

Եվ ըստ հարաբերակցային կախվածության հատկանիշի՝ տարբերակում ենք անկախ և կախյալ հարաբերակցության լեզվական միավորներ, իսկ ըստ կառուցվածքային տարրալուծելիության հատկանիշի՝ զանազանում ենք տարրալուծելի (ոչ սահմանային՝ ամբողջական) և անտարրալու-

ծելի (սահմանային՝ մասնական) լեզվական միավորներ: Տարրալուծելի (ոչ սահմանային) բնույթ ունեցող լեզվական միավորները, իրենց հերթին, վերաբաշխելի կամ վերատարբերակելի են: Վերջինս կատարվում է ըստ կառուցվածքային տարրալուծելի/-զուգորդելիության ենթահատկանիշի, որի շնորհիվ ստացվում են տարրական համադրական (մասնական՝ ամբողջական) և տարրական հարադրական (մասնական՝ վերլուծական) կառուցվածքային բնութագիր ունեցող լեզվական միավորներ, և որոնք էլ, բնականաբար, եռանդամ հարաբերակցության մեջ են մտնում տարրական (սահմանային) լեզվական միավորների հետ:

գ. Լեզվական միավորի կառուցվածքային բնութագիրը խարսխվում է նաև հաղորդման պատկերային կողմի վրա: Պատկերը լեզվական նշանի հնչեղությունն է ինքնին կամ, այսպես կոչված, մյուսների հետ («յուրայինների շրջանում»)՝ վերցված հարացուցային կամ շարակարգային հարաբերակցության մեջ: Այս դեպքում, ըստ լեզվական նշանի հնչեղության (ֆոնացիայի) հատկանիշի, առանձնացվում են մենահունչ (մոնոֆոնիկ) և համահունչ (սիմֆոնիկ) լեզվական նշաններ:

1) Հնչույթները, խոսքի մասերից որոշ կապեր (հմմտ. *ի, ց* և այլն) շաղկապներ (հմմտ. *և, ու* և այլն), ձայնարկություններ (հմմտ. *օ, ա, ի, ու* և այլն) ըստ էության մենահունչ լեզվական միավորներ են, եթե նկատի ենք ունենում ժամանակային միայն մեկ կտրվածք և ոչ թե, ասենք, նույն լեզվական վիճակի տարածական կտրվածքի հետ միասին վերցված, որի դեպքում կունենայինք, այսպես կոչված, այլահունչ (ալոֆոնիկ) հարաբերակցություն:

Մենահունչ միավորներ են նաև այն վանկերը, որոնք կազմված են մեկ պարզ վանկարար ձայնավորով (հմմտ. *ա-ղա-ղակ, ի-հար-կե* վանկերից առաջինները և այլն): Մյուս գրեթե բոլոր դեպքերում մենք գործ ունենք համահունչ լեզվական միավորների հետ:

2) Նախադասություններից միակազմը (հմմտ. *Քաղաք: Լոռություն* և այլն), կրճատը (հմմտ. *Երևի: Թեկուզ* և այլն), հարցուպատասխանականը (հմմտ. *Ո՞վ: Այո: Ոչ* և այլն) կազմված են լինում մեկ պարզ բառային միավորով, որ, բնականաբար, նշանային բնույթի են և այլն:

3) Լեզվական պատկերը պարզվում է հաղորդակցման գործընթացում, ընդ որում մասամբ մենահունչ, հիմնականում համահունչ նշանների համադրությամբ, ըստ այդմ՝ գործ ունենք բաղադրիչ միավորների բազմա-

հունչ (պոլիֆոնիկ) դրսևորման հետ: Լեզվի արտահայտաբանության առարկան հիշյալ երևույթների ուսումնասիրությունն է՝ կա՛մ առանձին վերցված, կա՛մ պատմական ընթացքի հարաբերությամբ:

6. Լեզվի նշանային համակարգի համար առանձնացնում ենք երեք մակարդակ, իսկ յուրաքանչյուր դեպքում՝ երկու աստիճան:

ա. Մակարդակներն են՝ հնչույթային, բառային և շարահյուսական: Հնչույթային մակարդակը ելակետային է, բառայինը՝ անցակետային (միջակա), իսկ շարահյուսականը՝ հանգակետային: Հնչույթային մակարդակի միավորը հնչույթն է, բառային մակարդակինը՝ բառը (բառույթը), իսկ շարահյուսական մակարդակինը՝ նախադասությունը (շարահյուսույթը):

բ. Աստիճաններն են հնչատարրային (հնչյունի տարբերակիչ հատկանիշը) և վանկը՝ հնչույթային մակարդակում, ձևույթը և բառածևը՝ բառային մակարդակում, բառակապակցույթը (բառակապակցությունը) և շարակապակցույթը (նախադասությունների կապակցությունը)՝ շարահյուսական մակարդակում:

Ինչպես նկատելի է, լեզվական միավորների մակարդակային և աստիճանային կազմավորվածությունը ստորակարգային (հիերարխիկ) բնույթ ունի: Այն սերվում է նշանային նվազագույն, մենահունչ միավորներից դեպի առավելագույն համահունչ միավորները՝ կապված ծայնա-/հնչանշանային հաղորդակցման մտապատկերային ամբողջականացման և համադրության հետ: Այստեղից էլ այն, որ լեզվի նշանային միավորները, համակարգային սերտությամբ պայմանավորված, մակարդակային, աստիճանային և, այսպես կոչված, աստիճանամակարդակային փոխհարաբերության մեջ են:

Դրանք հիմնականում բնութագրվում են հետևյալ կերպ:

1) Մակարդակային միավորները ընդհանրության մեջ ներկայացնում են ստորակարգային (հիերարխիկ) բնույթի եռանդամ հարաբերակցություն, իսկ կոնկրետ դեպքում՝ երկանդամ անմիջական և միջնորդավորված փոխհարաբերություն: Այդ միավորներից հնչույթը և բառը, այլև բառը և շարահյուսույթը, բնականաբար, անմիջական, իսկ հնչույթը և շարահյուսույթը՝ միջնորդավորված երկանդամ հարաբերակցության մեջ են. այդ հարաբերակցությունը միջնորդավորված է բառով:

2) Ստացվում է մակարդակային միավորների պարբերական վերընթացություն, որ սկիզբ է առնում նվազագույն մակարդակի միավորից՝

հնչույթից, և ձգվում մինչև առավելագույն մակարդակի միավորը՝ նախադասությունը: Այդ վերընթացության յուրաքանչյուր փուլում (հանգրվանում), իսկ դրանք այստեղ երեքն են, ունենում ենք նշանի բնութագրիչ յուրահատկությունների բազմակողմ, ծավալային ամբողջություն: Հնչույթը օժտված է համեմատաբար նվազ նշանայնությամբ, նրա բնութագրիչ հատկանիշները, բնականաբար, ավելի թույլ են: Բառը հնչույթի համեմատությամբ բնութագրվում է ավելի ուժեղ նշանայնությամբ, սակայն ավելի նվազ, քան նախադասությունը: Վերջինս բնորոշվում է առավելագույն նշանայնությամբ:

Եվ եթե մակարդակային միավորները բնութագրելու լինենք լեզվանշանային նվազագույն մեկ որոշակի հատկանիշով, ապա ամենից առաջ կնկատենք, որ հնչույթը բնորոշվում է հնչման նշանայնությամբ (*=արտասանական նշանակում*), բառը՝ անվանման նշանայնությամբ (*=անվանողական նշանակում*), իսկ շարահյուսությամբ՝ ստորոգման նշանայնությամբ (*=ստորոգական նշանակում*): Արտասանականի իդեալը անվանումն է, որ հնչյունական մակարդակում ստեղծում է ելք («հնչակապակցում»), անվանականի իդեալը՝ կապակցումը, որ բառային մակարդակում ներկայանում է իբրև միջակայք («բառակապակցում»), իսկ ստորոգականի իդեալը՝ շարահյուսումը, որ շարահյուսական մակարդակում ներկայանում է իբրև մուտք («շարակապակցում»): Այլ կերպ ասած՝ արտասանականը իրական (ռեալ), ձևավորված վիճակով գոյություն ունի անվանականի և ստորոգականի մեջ, թեև ինքնին՝ հնչյունական մակարդակում, այն ներկայացնում է որպես ելքային վիճակ («հնչակապակցում»), ինչպես նաև անվանականը իրական (ռեալ), ձևավորված վիճակով առկա է ստորոգականի մեջ, թեև ինքնին՝ բառային մակարդակում, այն ներկայացնում է իբրև միջակա վիճակ («բառակապակցում»), սակայն ի հակադրություն արտասանականի, մի այնպիսի վիճակ, որ ներքուստ ձգտում է դառնալու ստորոգական: Այս դեպքում է, որ յուրաքանչյուր անվանական նշանակում ոչ այլ ինչ է, քան «թաքնված» (իմպլիցիտ) ստորոգական նշանակում:

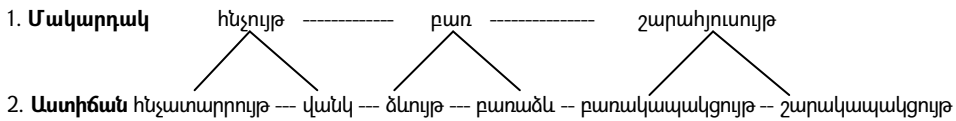
Այսպիսով, լեզվական հաղորդակցում նշանակում է մենահունչ հնչույթներից համահունչ իմաստակիր հնչույթաշարքերի (բառերի) գոյացում կամ սերում, որոնք, իրենց հերթին, առաջ են բերում տարահունչ հաղորդակից բառաշարքեր (շարահյուսություններ. նախադասություններ), այլև համահունչ շարահյուսությունների խմբերից հետագա դրսևորումներ (պարբերություն կամ տեքստ):

3) Այս կամ այն մակարդակում աստիճանային միավորների առնչությունը, բնականաբար, պայմանավորված է տվյալ մակարդակի միավորով՝ ընկած սկզբի և վերջինի միջև («կիզակետում»)։ մակարդակների ներսում ելակետային միավորով սերվում է տվյալ աստիճանային միավորը, որ միաժամանակ հիմք է վերջակետային աստիճանային միավորի գոյացման։ Այսպես, հնչույթային մակարդակում ելակետային և վերջակետային աստիճանային միավորներ են *հնչադարրույթը* (հնչույթի տարբերակիչ հատկանիշը) և *վանկը*, բառային մակարդակում՝ *ձևույթը* և *բառածնը*, իսկ շարահյուսության մակարդակում՝ *բառակապակցույթը* (բառակապակցությունը)։

7. Լեզվական միավորների աստիճանային-մակարդակային առնչությունը ևս եռանդամ է, որը գոյանում է տվյալ մակարդակային միավորով միջնորդավորված և այդ նույն մակարդակային միավորին հարող ելակետային և վերջնակետային աստիճանային միավորների առանձին-առանձին երկանդամ հարաբերությունների հիմունքով։ Այսպես, հնչատարրույթի որոշակի և էական հատկանիշի նշանակումով համադրվում է հնչույթի այն նշանակությունը, որը հիմք է վանկի նշանակության գոյացման համար։ Այս, մյուս երկու մակարդակներում ևս անխտիր գործ ունենք եռանդամ հարաբերությունների հետ, որ ամեն անգամ առկայանում են եզակի մակարդակային և երկակի աստիճանային միավորների մեկ աստիճանային և երկու աստիճանա-/մակարդակային երկանդամ հարաբերությունների համադրումից։

Այսպիսով, մակարդակային միավորները երեք առանձնակի երկանդամ և մեկ միասնական եռանդամ փոխհարաբերության մեջ են։ Ընդ որում, աստիճանային միավորները ներկայացնում են յուրաքանչյուր մակարդակի ներսում առկայացող առանձնակի երկանդամ փոխհարաբերություն։ Իսկ աստիճանա-/մակարդակային միավորները առանձին-առանձին կազմում են երեք երկանդամ և մեկ եռանդամ փոխհարաբերություն։ Բնական է, չենք հաշվում այն առնչությունները, որոնք տեսականորեն գոյություն ունեն երկանդամ աստիճանա-/մակարդակային միավորների միջև՝ նրանց մակարդակային եռանդամ փոխհարաբերության պայմաններում (հմմտ. *հնչադարրույթ-հնչույթ-վանկ* եռանդամանու տեսականորեն հնարավոր փոխհարաբերությունը, ասենք, *ձևույթ-բառ-բառածն* եռանդամանու հետ և

այլն): Հիշյալ բոլոր կարգի փոխհարաբերությունները կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ (տե՛ս գծապատկեր):

8. Լեզվի յուրաքանչյուր բաղադրիչ, որպես նշանային միավոր, համակարգի մեջ հարաբերականորեն ինքնուրույն բաղադրիչ է, պատկերային բնույթ ունի: Այն հաղորդակցական նշան է այնքանով, որքանով լեզուն, իբրև գիտակցություն, և համապատասխանաբար՝ խոսքը, որպես մտածողություն, պատկերային ձևով են արտացոլում արտալեզվական աշխարհը: Վերջինիս յուրացումը և վերարտադրումը ունեն լեզվական-պատկերային բնույթ: Եվ ըստ այդմ՝ հաղորդակցման շղթայում հաղորդակից կողմերի միջև կատարվում է պատկերի փոխանցում. խոսողը վերլուծում է պատկերը, իսկ լսողը՝ համադրում (գրողը կատարում է պատկերի վերլուծություն՝ «շարադրում», իսկ ընթերցողը՝ համադրություն՝ «վերծանում կամ ընթերցում»):

ա. Լեզվականի պատկերը իմացական արտացոլման մեջ ունի գեղարվեստա-/ գեղագիտական հագեցվածություն: Այն իր ակունքներով բխվում է մարդկային լեզվամտածողությանը, պայմանավորվում է սոցիալ-հոգեբանական, տարածական-ժամանակային և լեզվական-համակարգային բազմաթիվ, բազմաբնույթ գործոններով և ազդակներով:

բ. Նշանի էությունը լեզվական պատկերի հնչեցումն է: Այն հնչուն («հնչեղ») է այն դեպքում, երբ արտահայտում է հարկավոր նշանակությունը, և երբ վերջինս ընկալվում, արտացոլվում է նույնությամբ: Բայց քանի որ հաղորդակցական գործընթացում նշանի նշանակության նշանակումը (իմա՝ նույնաբանություն՝ տավտոլոգիա չէ) հիմնովին կրում է ընդհանուր անհատական բնույթ, ուստի նշանակման մեջ միշտ բաց տեղ է մնում խոսքային անհատականության դրսևորման համար: Այս հարցը, ընդհանուր առմամբ, սերտորեն առնչվում է լեզվական նշանի դրսևորվածության, ընդգրկվածության և գործառական բաշխվածության հետ:

Այս պարագայում, վերջապես, անհրաժեշտ է նշել հետևյալը.

1) Լեզվական ոչ բոլոր նշաններն են, որ իբրև հաղորդակցական նյութական տարրեր, հանդես են գալիս միևնույն ձևով, հաղորդակցվողների գիտակցության մեջ ունենում են միևնույն իմաստը (բովանդակություն-

նը): Այստեղից էլ բխում է այն, որ լեզվական անհամամասնական երկվությունը (ասիմետրիկ դուալիզմը) նրա նշանակության ճիշտ և միակերպ նշանակման առումով հնարավոր թերացման («գայթակղության») առաջին նախապայմանն է¹⁷:

2) Լեզվական պատկերի հնչեղությունը պայմանավորված է ոչ միայն լեզվի նշանային համակարգի անհրաժեշտ միավորի հարացուցային կոնկրետ ընտրությամբ, այլև նրա շարակարգային նպատակային համադրությամբ: Այս դեպքում նկատի է առնվում այն, թե նշանային ինչ միավորով է հնարավոր հնչեցնել տվյալ լեզվական պատկերը, նույն կարգի միավորների ինչպիսի համադրությամբ է կարելի իրադրայնացնել հնչուն (արտահայտության պլան ստացող) լեզվական պատկերները խոսքի մեջ: Դա ոչ այլ ինչ է, քան նշանակել տվյալ լեզվական պատկերի տվյալ նշանակությունը՝ հասնելով վերջինիս կոնկրետ և անհատական կիրառության: Իսկ դա էլ նշանակում է, որ լեզվանշանային միավորների որոշակի ընդգրկվածության պայմաններում են ստեղծվում («արարվում») կենդանի և հագեցած, ինքնատիպ և անկրկնելի լեզվական պատկերները՝ իբրև իրականության յուրօրինակ արտացոլում:

3) Իդեալական դրսևորվածություն և ընդգրկվածություն ունեցող լեզվական նշանները, մի տեսակ, պակասավոր և թերի են արտացոլելու արտալեզվական պատկերը («իրականությունը») առանց որոշակի գործառական բաշխվածության: Վերջինս, իր հերթին, այլ բան չէ, քան կոնկրետ դրսևորում և ընդգրկում ունեցող հաղորդակցական տարրերի հիմնավոր կիրառություն նույնպիսի գործընթացի տվյալ տարածական-ժամանակային հատույթում (պատմամշակութային միջավայրում):

Լեզվի մակարդակային բոլոր միավորները անխտիր օժտված են վերոհիշյալ երեք կարգի բնութագրիչ առանձնահատկություններով: Հնչույթը, օրինակ, իբրև լեզվանշանային համակարգի նյութական միավորներից մեկը, գեղարվեստական-բանաստեղծական (եթե ոչ նաև այլ կարգի) խոսքում կարող է օժտված լինել պատկերային հնչեղությամբ, այսինքն՝ ամեն մի հնչույթ բանաստեղծական խոսքի մեջ ձևական և իմաստային հնարավորություններով ընդգրկվում է խոսքաշարի հատույթներում, համահունչ գործառությամբ ստեղծում իրական խոսք, ապահովում հաղորդակցում, որ ամեն կարգի գործունեության ելք է:

¹⁷ Հմմտ. Карцевский 1965, 85-90:

Գրականություն

- Բելինսկի Վ.Գ. 1956, Փիլիսոփայական ընտիր երկեր, հ. 2, Երևան, «Հայպետհրատ», 613 էջ:
- Բրուսյան Գ.Ա. 1972, Փիլիսոփայություն և լեզու, Երևան, «Հայաստան», 613 էջ:
- Չարենց Ե. 1983, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող», 672 էջ:
- Ջահուկյան Գ.Բ. 1974, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 586 էջ:
- Տերյան Վ. 1989, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող», 608 էջ:
- Аветян Э.Г. 1968, Природа лингвистического знака, Ереван, “Митк”, 223 с.
- Аристотель 1978, Сочинения в 4-х томах, т. 2, Москва, “Мысль”, 687 с.
- Атаян Э.Р. 1976, Внутренняя организация и внешняя отнесенность языковой сферы, Ереван, изд. Ер. гос. университета, 191 с.
- Бенвенист Э. 1974, Общая лингвистика, Москва, “Прогресс”, 447 с.
- Звегинцев В.А. 1970, Семиолингвистические универсалии, “Язык и человек”, Москва, “изд. Моск. университета”, 290 с.
- Карцевский С. 1965, Об асимметрическом дуализме лингвистического знака (=Du dualisme asymétrique du signe linguistique, “Travaux du Cercle linguistique de Prague”, I, 1929), В.А. Звегинцев, История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, часть II, Москва, “Просвещение”, 496 с.
- Культура Древней Индии, Москва, “Наука”, 429 с.
- Паустовский К. 1957, Полное собрание сочинений в 6 томах, т. 2, Москва, “Гослитиздат”, 704 с.
- Соссюр Ф. де. 1977, Труды по общему языкознанию, Москва, “Прогресс”, 696 с.

ԼԵԶՎԻ ՃԱՆԱԶՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴՐԱ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ

Վազգեն Համբարձումյան

Լեզուն արտացոլում է իրականությունը խոսքի կառուցվածքի տիպերով: Լեզվի համակարգն ունի նշանային բնութագիր, որը միևնույն ձևով կիրառելի է համակարգի բոլոր բաղադրիչների նկատմամբ, լեզվի մակարդակների և աստիճանների փոխհարաբերության առնչությամբ:

Այդ միավորները գտնվում են ստորակարգային հարաբերակցության մեջ՝ որպես երկալանային միավորներ հնչյունական, բառային և շարա-

հյուսական մակարդակներում: Ինչ վերաբերում է նրանց աստիճաններին, ապա մենք առաձնացնում ենք, այսպես կոչված, ենթամիավորներ, ընդ որում, երկանդամ հակադրությամբ՝ հնչատարրությ - վանկ, ձևությ - բառածև, բառակապակցությ - շարակապակցությ: Լեզվի գործառույթը, վերջին հաշվով, իրականության արտացոլումն է նշանային համակարգի միջոցներով:

Բանալի բառեր՝ լեզու, նշանային համակարգ, լեզվի մակարդակ, աստիճան, լեզվական միավորներ և ենթամիավորներ, միավորների երկպլանային տիպ:

КОГНИТИВНОСТЬ ЯЗЫКА, УРОВНИ И СТЕПЕНЬ ЕЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Вазген Амбарцумян

Язык как средство самовыражения отражает реальность посредством структурных типов речи. Языковая система имеет знаковую характеристику, одинаково применимую ко всем компонентам системы в плане соотношения единиц уровней и степени, которые находятся в иерархическом соотношении как равноценные двуплановые единицы на фонетическом, лексическом, синтаксическом уровнях. Что касается их степеней, то мы различаем так называемые субъединицы, причём по двусоставному противопоставлению: меризма–слог, морфема – словоформа, словосочетание (комбинация слов) –синтаксическая комбинация (“комбинация предложений”).

Ключевые слова – язык, знаковая система, уровень языка, степень, языковые единицы и субъединицы, двуплановый тип единиц.

LINGUISTIC COGNITION. LEVELS AND DEGREES OF THE RESEARCH

Vazgen Hambardzumyan

Language, as a means of living expression, reflect the reality by structural types of speech. The language system has semiotic characteristic that is equally applicable to all components of the system, according to the ratio of units of levels and degrees.

These units are in hierarchical relations as equivalent two-sided units: at the phonetic, lexical, syntactic levels. As for the latter, we divide the subunits by binominal oppositions: phoneme – syllable, morpheme – word form, phrase (word combination) – syntactic combination (“combination of sentences”). Language seeks to reflect the reality through semiotic means.

Key words – language, semiotic system, language level, language units und sub-units, binomonal oppositions.